

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ імені Г.С. СКОВОРОДИ

ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

МАТЕРІАЛИ

ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ НАУКОВОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ

**«БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ: ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ
У КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ»,
присвяченої 425-й річниці від дня народження гетьмана**

(14 травня 2021 року)

Харків – 2021

УДК 94 (477)
ББ 63.3 (4Укр)46
Х65

*Затверджено Вченою Радою історичного факультету
Харківського національного педагогічного університету
імені Г.С. Сковороди
Протокол № 9 від 26.04. 2021 року*

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення: матеріали Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 425-й річниці від дня народження гетьмана. – Харків ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2021. – 219 с.

Редакційна колегія:

Гончарова О. С., канд. іст. наук, доцент, зав. кафедри історії України
Луценко М. В., канд. іст. наук, доцент кафедри історії України
Єгоршина О. О., ст. лаборант кафедри історії України

Збірник складено з тез доповідей, виголошених 14 травня 2021 р. під час роботи Всеукраїнської наукової конференції «Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення», присвяченої 425-й річниці від дня народження гетьмана. Тематика статей презентує широкий спектр актуальних питань із життя, політичної, дипломатичної діяльності видатного гетьмана – Богдана Хмельницького та козацького руху на теренах України.

Видання розраховане на науковців, студентів, усіх, хто цікавиться історією України.

Тексти подаються в авторській редакції. За достовірність фактів, посилань, приміток, коментарів відповідає автор (автори) публікації.

©Автори публікацій, 2021
© Харківський національний педагогічний
університет імені Г. С. Сковороди, 2021

ЗМІСТ

Brahina T., Brahin Y. Батулина Ю.С.	The memorialization of B. Khmelnytsky by means of fine arts in XIX century Основні підсумки політики Богдана Хмельницького.....	5 7
Бутова Є. М.	Концепції державного устрою під керівництвом Богдана Хмельницького.....	10
Гак О. М.	Дипломатична стратегія Богдана Хмельницького.....	16
Гончарова О.С.	Молдавський вектор зовнішньої політики української козацької держави 1648-1657 років...	19
Горпинко О. С.	Веб-музей «Українське козацтво у творах живопису та графіки».....	28
Дьякова О. В., Жилін С. В. Євсєєв С.Є.	Висвітлення постаті Богдана Хмельницького у сучасному освітньому процесі..... Історіографія кінця XIX – початку XX ст. про тюркські корені козацтва.....	37 42
Євсєєв С.Є., Іващенко М.В. Журавльов Ю.В.	Благодійна діяльність української козацької старшини середини XVII–XVIII ст..... Громадська наукова організація «Харківський науково-дослідний інститут українознавства та козацтва»: двадцять років наукової та громадської діяльності.....	49 53
Кіпенський А. В.	Академія військово-історичних наук і козацтва: сім років громадської діяльності задля майбутнього.....	63
Кошкіна О. І. Курилко Д. Г.	Повсякденний побут жінок у козацькій Україні... Причини Української національної революції XVII ст.....	72 75
Лапченко А. С.	Особливості висвітлення постаті Богдана Хмельницького у сучасній українській історіографії.....	78
Лисюк Н. В.	«Тії слави козацької повік не забудем!»: козацька тематика в творчості Т. Г. Шевченка....	81
Луценко М.В.	Державотворчі процеси в політиці Богдана Хмельницького.....	90
Лялюк І. М.	Постать гетьмана Івана Мазепи та оцінка його діяльності в поемі Дж. Г. Байрона «Мазепа».....	95
Мартінова І.С.	Османський вектор зовнішньої політика Б. Хмельницького в сучасній українській історіографії.....	103
Микитюк С.О.	Особливості організації чумацького промислу	

Мартінова І.С.

канд. іст. наук, доцент, доцент кафедри історії України

Харківський національний педагогічний університет

імені Г.С. Сковороди

ОСМАНСЬКИЙ ВЕКТОР ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Дослідження дипломатичних відносин між українськими та турецькими урядами в середині XVII століття є одним із актуальних питань вітчизняної історіографії та потребує поглибленого аналізу. Щодо історіографічного осмислення національно-визвольної революції середини XVII ст., то своїми публікаціями виділяється Ю. Мищик [6]. Автор оглядає здобутки сучасної української історіографії даної проблематики і визначає деякі тенденції, зокрема за переконанням Ю. Мищика сучасна історіографія багато в чому продовжує традицію, яка була в центрі уваги класиків української історичної думки. Огляд літератури з зазначеної проблеми дають майже всі автори, що вивчають зовнішню політику гетьмана. Можна визначити такі головні питання, на які шукають відповіді вітчизняні дослідники: 1) наскільки можливим був турецький протекторат і яке значення мало конфесійне питання; 2) які тактичні та стратегічні завдання ставив перед собою гетьман під час переговорів у 1648, 1650-1651, 1655 роках; 3) взагалі, переговори Б. Хмельницького з Портою проводилися з метою обрання оптимального варіанту протекції чи слугували дипломатичним маневром для отримання від країн-сусідів військово-політичної підтримки.

Чорноморський напрямок зовнішньої політики гетьмана Б. Хмельницького почали розглядати ще М. Костомаров і М. Грушевський [1; 5]. Значну увагу конкретному аналізу окремих аспектів дипломатичної

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

діяльності Б. Хмельницького стосовно Кримського ханства та Високої Порти в середині XVII ст. приділили знані українські орієнталісти Омелян Пріцак [7; 8] та Ярослав Дашкевич [2-4]. Я. Дашкевич писав про те, що сусідство такої велетенської держави, як Османська імперія, було не лише важливим, а в окремі періоди, навіть, вирішальним політичним і воєнним фактором для існування України протягом XV–XVIII ст. Він також звертав увагу на необхідність переосмислення ролі східного напряму політики українського уряду [2].

Встановлення стосунків з османською імперією Б. Хмельницький розпочинає у жовтні 1648 р., коли було відправлене посольство до Стамбула, листування, обмін послами, грамотами і подарунками тривав як до Переяславської ради, так і після неї.

Значну увагу названій проблематиці приділяє доктор історичних наук, директор НДІ Козацтва Т. Чухліб [16-18]. У роботі, присвяченій аналізу політичних відносин українських гетьманів другої половини XVII століття з турецьким султаном Мегмедом IV Авджи (1648–1687), протурецька орієнтація українських правителів пояснюється необхідністю збереження цілісності та політичного існування Війська Запорозького [17]. Відкритим залишається питання про переговори у 1648 році, а саме чи була укладена угода? Свого часу М. Костомаров говорив про протекторат в 1649-50 рр., О. Пріцак стверджував, що про протекцію йшлося у 1648 році. Він же та Л. Пріцак-Гвоздик вважають, що підписання «османсько-козацького» договору сталося трохи пізніше – у другій половині 1650–1651 рр. [8]. Це підтверджується тим, що, влітку 1650 р. козацька Україна значно активізувала свої відносини з Османською імперією. На думку ж Т. Чухліба в 1649 р., між Чигирином і Стамбулом було укладено лише торгову угоду, т. зв. Капітуляцію під назвою «Договір між турецьким цісарем і Військом Запорозьким та народом Руським про торгівлю на Чорному морі» [17].

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

Період з кінця 1640-х і до кінця 1660-х рр., незважаючи на окремі конфліктні роки, серед іншого, вирізнявся більшою співпрацею (головним чином, це виявлялося в укладенні договорів сюзеренно-васального типу) між Українським гетьманатом та Османською імперією й залежним від нього Кримським ханством, Трансільванським, Волоським та Молдавським князівствами. Але такого результату було досягнуто за рахунок відмови від морських і сухопутних військових походів козацького війська до володінь Високої Порти. Османська імперія, разом з її головним васалом Кримським ханством, розглядалася Українським гетьманатом вже не як непримиренний противник, а у якості потенційного протектора/сюзерена, а отже – союзника. Політику лавірування Б. Хмельницького між Туреччиною (за якою, як не дивно, проглядалася «рука» Франції), Польщею (у свою чергу, їй протегували Відень та Ватикан, а також... той самий Париж), Росією та Швецією продовжили його наступники на гетьманській посаді [17, с. 95-100].

У статті про особливості османської політики Б. Хмельницького Т. Чухліб пояснює протурецьку орієнтацію гетьмана бажанням забезпечити входження козацької держави до міжнародної спільноти на умовах визнання себе васалом турецького султана а потім і московського царя. Тим самим у міжнародних відносинах було узаконене право гетьмана Війська Запорозького на володіння Україною, яка досі сприймалася світовими володарями лише як провінція Речі Посполитої.

На його думку, особливості османської політики Б. Хмельницького полягали в тому, щоб в особі Високої Порти забезпечити собі надійного союзника (через набуття номінального васалітету) й таким чином позбавити турецького султана Мегмеда IV Авджи можливості за спиною Українського гетьманату вступити у коаліцію з Річчю Посполитою. Окрім того, мир зі Стамбулом передбачав також розірвання кримсько-польського союзу та мирні стосунки з Кримським ханством, військова допомога якого суттєво допомагала у війні з Річчю Посполитою. Дуже важливим для економіки молодого Козацького

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

держави залишався вихід до портів Чорного моря для ведення міжнародної торгівлі. Очевидно, що втілити такі свої плани у життя Б. Хмельницькому цілком не вдалося, адже татари періодично відмовлялися від підтримки Війська Запорозького й переходили на бік короля Речі Посполитої, що змушувало гетьмана знову шукати захисту у Москви. Та й Османська імперія, яка була втягнута у війну з Венецією на Середземному морі, так і не змогла надати необхідної військової допомоги Україні ані в 1651, ані в 1653, ані в 1655 рр., тобто тоді, коли оголошувалося про підлеглисть українського гетьмана турецькому султану [17].

Дещо інакше трактує українсько – османські відносини відомий український дослідник В. Степанков. Аналізу геополітичної ситуації та організації української дипломатії на різних етапах революції було присвячено окремий розділ у дослідженнях В. Смолія та В. Степанкова, присвячених Б. Хмельницькому і проблемам національної революції [9, с. 271-304]. Зокрема В. Степанков, дослідивши зовнішньополітичний курс українського уряду щодо Москви і Порту у 1648-1654 рр., зробив висновки про те, що натяки на прийняття протекції до весни 1653 р. були швидше містифікацією, викликаною потребою політичної і військової допомоги; з весни 1653 р., погіршення геополітичного становища змусило українську еліту усвідомити цю необхідність. Відхилення турецької протекції було наслідком відсутності єдності серед старшини, оскільки одна її частина орієнтувалася на Московію, а інша традиційно не сприймала ісламський світ в особі султана Османської імперії. Дослідник також вважає, що відмова від прийняття турецької протекції весною 1651 р. була істотним дипломатичним прорахунком Б. Хмельницького й старшини [11].

Стереотип щодо неможливості козацько – османського союзу через конфесійну відмінність спростовується у статті В. Щербака [19]. Автор пише про посольство Осман-аги, яке у лютому 1651 р. прибуло до Чигирини і привезло Хмельницькому атрибути влади та грамоту на володіння «Руським

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

князівством». Посланці султана мали повідомити про згоду Порти надіслати військову допомогу і запропонувати відправити «великого посла» до Стамбулу для остаточного затвердження угоди про прийняття протекції. Це відповідало й сподіванням гетьмана домогтися юридичного оформлення монархічного правління у формі спадкового гетьманства. Водночас Б. Хмельницький чітко усвідомлював відсутність соціально-політичної сили, яка б виступила опорою князівської влади, а отримання князівського титулу з рук іноземного монарха могло поставити під сумнів його легітимність. Тому старшинська рада, яка залишалася в полоні старої концепції загравання з Портою та Московією, відхилила оформлення протекції й воєнної допомоги) Автор вважає, що переговори про протекторат 1650-1651 р. не завершилися його прийняттям швидше через усвідомлення Б. Хмельницьким неможливості отримання князівського титулу з рук іноземного монарха та наявності в середовищі старшини промосковського та пропольського угруповань.

Подальший розвиток подій показав, що османський напрямок продовжує бути необхідним та актуальним, московська протекція не вирішила проблеми гетьмана, а лише додала нових. В середині 1650-х рр. гетьман знову звертається до Порти. Переговори про протекторат 1655 р. аналізуються у дослідженні Я. Федорука [14]. На думку автора посольство до Стамбула мало як тактичні, так і стратегічні завдання. А саме, програма *minimum* полягала у нейтралізації Криму у близькому поході в Галичину, підготовка до якого велася навесні. Програмою *maximum* було бажання розірвати польсько-татарський союз. Для цього український гетьман просив султана прийняти його в підданство. Я. Федорук вважає, що не лише сучасні історики, але й тогочасні політичні діячі не могли пояснити, чому залишаючись під протекторатом однієї держави, гетьман вів переговори про протекторат з іншою. Свого часу російський дослідник Б. Флоря припускав, що переговори з Османською імперією на початку 1650-х рр. велися з метою заохотити до союзу московського царя [15]. Можливо у 1655 р. знову виникла така необхідність.

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

В результаті свого дослідження Я. Федорук приходить до висновку, що у 1655 році Б. Хмельницький просив султана прийняти його в підданство. Султан задовільнив це прохання, видав договірну грамоту, якої вимагав український гетьман, і навзаєм просив його видати таку саму грамоту. Чи скликав Б. Хмельницький козацьку раду з цього приводу наприкінці 1655 – на початку 1656 р., як він обіцяв султанові в осінньому листі, переданому через Шагін-аіу, не відомо. З певністю можна твердити лише, що успіхові своїх переговорів у Стамбулі у 1655 р. у протидії польсько-кримській дипломатії гетьман завдячував саме декларації своїх намірів стати васалом Османської імперії. Крім прохання прийняти Військо Запорозьке в підданство Порти, принаймні, ще двома головними завданнями козацьких послів у Порті, що впливають з наведених джерел за квітень - липень 1655 р., були: оскарження Мегмед Гірея IV за участь татар в Охматівській кампанії в союзі з поляками та зондування ґрунту для можливостей звільнити Василя Лупула з полону і відновити його на молдавському господарстві. З боку Порти, основні вимоги до українського гетьмана були пов'язані з припиненням походів донських і запорозьких козаків на Чорне море, відновленням колишньої українсько-татарської приязні, справою османського протекторату над Україною і розривом взаємин з Москвою [13-14].

Таким чином, вчені притримуються різних позицій у своїх висновках відносно оцінки стосунків Чигирини зі Стамбулом за доби Б. Хмельницького: що це було – васалітет, номінальний васалітет, протекторат, військовий союз чи щось інше? Також дослідники намагаються визначити мотиви і цілі османського вектору зовнішньої політики гетьмана.

Література:

1. Грушевський М. З приводу листування Б. Хмельницького з Оттоманською Портою. *Україна*. 1930. Кн. 42. С. 3–19.

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

---

2. Дашкевич Я. Україна і Туреччина. Дослідження взаємовідносин XV–XVIII ст. *Проблеми української історичної медієвістики: Методичні рекомендації. Теоретикопрактичні розробки (Кам'янець-Подільський, травень 1989 р.)*. К., 1990. С. 64–65.
3. Дашкевич Я. Козацтво на Великому кордоні. *Укр. іст. журн.* 1990. № 12. С. 20–22.
4. Дашкевич Я. Протурецька орієнтація XVI–XVIII ст. в Україні. *Україна – Туреччина: минуле, сучасність та майбутнє: Збірник наукових праць / Упоряд. Ф. Туранли*. К. : Денеб, 2004. С. 60–74.
5. Костомаров Б. Богдан Хмельницький, данник Османской порты. *Вестник Европы*. Т. 6. № 12. 1878. С. 806–817.
6. Мицик Ю. Дипломатичне листування Османської імперії як джерело до історії Визвольної війни. *Международные отношения и государственные структуры в Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европе в IV–XVIII вв.* Запорожье, 1993. С. 42–47.
7. Пріцак О. Союз Хмельницького з Туреччиною. *Український археографічний щорічник*. К., 1993. Т.5. С. 231–238.
8. Пріцак Л. Основні міжнародні договори Богдана Хмельницького 1648 – 1657 рр. Харків: «Акти», 2003. 493 с.
9. Смолій В.А., Степанков В.С. Б. Хмельницький К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2003. 400 с.; іл.
10. Степанков В. Проблема вибору протекції між Московською державою і Османською імперією у 1648–1654 роках. *Переяславська рада та українсько-російська угода 1654 р.: історія, історіографія, ідеологія*. К., 2005. С. 19–24.
11. Степанков В. Між Москвою і Стамбулом: чи існувала проблема вибору протекції у 1648–1654 рр. *Україна в Центрально-Східній Європі (від найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*. Вип. 4. К., 2004. С. 223–234.

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

---

12. Федорук Я. Міжнародна дипломатія і політика України 1654 – 1657рр. / І-т археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. Львів.: ОО Василян «Місіонер», 1996. Ч.1. 262 с.
13. Федорук Я. Коментарі до статті І. Крип'якевича «Турецкая политика Богдана Хмельницкого». *Український археографічний збірник*. Вип. 10/11. К., 2006. С. 196.
14. Федорук Я. Проблема турецького протекторату Богдана Хмельницького у 1655 р. *Terra cossacorum: студії з давньої і нової історії України*. К.: Інститут історії НАНУ, 2007. С. 155–186. URL: https://shron3.chtyvo.org.ua/Fedoruk_Yaroslav/Problema_turetskoho_protecto_ratu_Bohdana_Khmelnyskoho_u_1655_r.pdf?
15. Флоря Б. Богдан Хмельницький і турецька «протекція». *Київська старовина*. 2001. № 3. С. 87-107.
16. Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648 – 1714 рр. НАН України, Ін-т історії України, НДІ козацтва. 2-е вид. доп. К.: Арістей, 2005. 639с.
17. Чухліб Т. «Цісар турецький дозволяє козацькому війську та його державі плавати по Чорному морю...»: політичні відносини українських гетьманів з султаном Мегмедом IV Авджи. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/62858/07-Chukhlib.pdf?sequence2010>
18. Чухліб Т. Козаки та яничари: Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 рр. К. : Вид. дім «КМ Академія», 2010. 446 с.
19. Щербак В. Османський чинник у становленні українського державотворення ранньомодерної доби. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Scherbak_Vitalii/Osmanskyi_chynnyk_u_stanovl_enni_ukrainskoho_derzhavotvorennia_rannomodernoi_doby.pdf?